

Arbete över gränsen

– säsongsvandringar till 1700-talets Bohuslän

Pia Lundqvist, doktorand i historia

Ända sedan tidig medeltid har sillen gått till i ofantliga mängder längs Bohuskusten. En av de mest betydelsefulla sillperioderna inföll under 1700-talets senare hälft. Under dess kulmen på 1790-talet gav sig uppemot femton tusen arbetare från de omgivande landskapen av varje höst till Bohuslän för att arbeta på sillsalterier och trankokerier. En storindustri hade vuxit fram i skärgården. Man fiskade under några höst- och vintermånader och då blev behovet av tillfällig arbetskraft för sillberedningen skriande stort. Lönenivån i sillindustrin var betydligt högre än på hemorten. Småbrukare, indelta soldater, torpare, drängar och pigor kom hem med kontanta förtjänster som de utan säsongsarbetet i sillindustrin annars aldrig kunnat drömma om.

Denna sillperiod har i efterhand blivit föremål för mytbildning. Det har talats om Klondyke-stämning och om det vilda, osedliga liv som då fördes i skärgården. Ett synsätt med stor genomslagskraft representeras av prästen och fornforskaren Axel Emanuel Holmberg som i sin bok *Bohusläns historia och beskrifning* från 1842–1845 skriver:

När sillen kommer, kastar mannen plog och hacka, för att skynda få del i den lovande förtjensten, lemnande åt kvinnan jordens brukande, hvilket då blifver ansedt såsom en usel binäring. [...] Men den största förbannelse, som det så beprisade sillfisket sprider öfver länet, är *den ytterliga osedlighet, som derunder går i svang, och hvilken sedan fortplantas i generationer*. Det tygellösa lefverne, som under det stora sillfisket 1747–1808 fördes i skärgården och på stranden, öfvergår allt begrepp. Våldsgerningar, otukt, svordomar och det gräsligaste fylleri öfvades dag och natt. Från morgon till qväll raglade fiskaren och arbetaren i huset, på bryggan och i båten, och på näterna firades de afskyvärdaste orgier, – och huru kunde förhållandet

väl vara annorlunda? Hit samlades ju många tusen arbetare af båda könen ifrån alla landsändar – för det mesta afskum – hvilka för vanära eller oduglighet icke kunde stanna i sin hemort; ingen polisuppsigt gafs, eller ens kunde gifvas, och de sjelfva, uti hvilkas händer den var anförtrodd, neddrogos oemotståndligt uti de rasande lasternas hvirfel. När sedan fisket tog slut, då stannade det allrasämsta packet qvar, och vidmakthöll det moraliska dödstillstånd, uti hvilket en del av skärgården ännu befinner sig. Alldeles samma styggelse hafva äfven äldre tiders sillfisken medfört. Man må derföre icke förundra sig om man hör hvarje förständig Bohuslänning yttra: ”Gud låte aldrig sillen komma”.

En något tidigare och betydligt positivare skildring står kapellpredikanten på Klädesholmen Olof Lundbeck för:

Den som för tjugofem år sedan såg bohuslänska skärgården och nu åter får se densamma, skall knappast avhålla sig från tårar. Den erbjöd då en präktig anblick. Ur själva havet stego kostsamma murar och pålverk, varpå vilade vidsträckta salterier och trankokerier, längre fram på stranden såg man rika magasin och driftiga verkstäder, överst präktiga karaktärsbyggnader samt tusentals fiskarestugor och arbetares boningar. Man såg stränderna vimla av människor och havet fladdra av segel, man såg varje natt utefter hela kusten den präktigaste illumination, som från fönstren och de på bryggorna blossande lampljusen mångdubblades mot de rullande vågorna. Allt var liv och rörelse och förtjänsterna räknades i tunnor guld. – Nu ser man av all denna härlighet intet mer än blotta ruinerna, endast här och där finner man en lutande koja, som i likhet med en förfallen gravvård väcker en sorglig känsla även hos den främmande åskådaren.

Här ställs alltså två olika bilder mot varandra. En som målar upp sillfiskets förkastlighet och en annan som framhåller dess ljusare sidor, dess betydelse för skärgårdens liv. Men vad betydde egentligen möjligheten att ta anställning i sillindustrin för de tusentals säsongarbetarna?

*Utsikt mot Klädesholmens fiskeläge och hamn.
Akvarell av Fredrik Weinberg 1794 (detalj)*

Arbetsvandringar i Europa

Att gå på arbetsvandringar för att under en begränsad period förtjäna kontanta medel är ingenting som är unikt för sjuttonhundratalets sillperiod. I själva verket är arbetsvandringarna en global folkrörelse, vars betydelse ofta förbisetts. Ofta gick arbetsvandrarerna från en trakt tillsammans i arbetslag till samma arbetsplats. Man kan beskriva vandringarna som ett cykliskt system, där avfärd och ankomst följer ett regelbundet mönster. Idag finns moderna motsvarigheter på många håll i världen.

Den holländske historikern Jan Lucassen har kartlagt arbetsvandringarna i Europa under napoleoneran. Han visar att i det globala system som Västeuropa utgjorde spelade de en nyckelroll för de fattigare regionerna. Hundratusentals arbetsvandrare bidrog till att forma det ekonomiska och sociala livet i lika stor grad som landsbygdsindustrin. Arten av arbete varierade. Det kunde röra sig om jordbruks- och skördearbete, handel eller service.

Arbetsvandringar i Sverige och till Bohuslän

De mest kända arbetsvandringarna i Sverige är dalfolkets herrarbete, men de har även förekommit tidigt på andra håll i landet. Arbetsvandringarna var länge knutna till vissa bygder. Halland utgör till exempel ett utvandringsområde sedan gammalt. Där var det vanligt att man gick på tröskning i Skåne, redan innan intresset vändes mot Bohusläns sillfiske. Andra exempel på tidiga arbetsvandringar är de från Värmland och Västergötland. Från och med sjuttonhundratalets senare hälft ökar de kontinuerligt på många håll i landet. Inte sällan gick vandringarna över nationsgränserna mellan de skandinaviska länderna.

En bidragande orsak till att arbetsvandringarna blev mer frekventa var att näringslivets utveckling gav upphov till nya arbetstillfällen: husbyggen, gatuarbeten och arbeten i park- och trädgårdsanläggningar i de snabbt expanderande städerna. En grupp som är tämligen välkänd är de timmermän från Ale-trakten i Västergötland och Lindome i Halland som arbetade på byggen i Göteborg. Förändringar i infrastrukturen, som kanal- och järnvägsbyggen, bidrog också till behovet av tillfällig arbetskraft. De olika bygdernas näringsliv har fått komplettera varandra. De områden som arbetsvandringarna utgick ifrån var typiska skogs- och bergsbygder, där befolkningen tvingats ägna sig åt binäringar för att klara sin försörjning. Till skillnad mot i slättbygderna var tjänstefolk och torpare där inte heller lika hårt bundna till jordägarna.

En annan anledning till säsongsarbetenas expansion under sent 1700-tal och tidigt 1800-tal är den snabba tillväxten av jordbruksbefolkningen. Framför allt ökade gruppen av obesuttna. Proletariseringen på landsbygden tog fart under de sista decennierna på 1700-talet och nådde sin kulmen kring 1860, då de obesuttna grupperna – torpare, backstugusittare och inhysesghjon – var som störst i förhållande till de självägande bönderna. Det växande landsbygdsproletariatet befrämjade rörligheten på landsbygden.

Till följd av den snabba folkökningen minskade gårdarnas storlek genom hemmansklyvning, och man behövde mer än tidigare de inkomster som binäringar kunde ge. Överhuvudtaget ökade behovet av kontanta medel både hos obesuttna och besuttna.

Arbetsvandringarna till 1700-talets sillindustri i Bohuslän kan betraktas som relativt tidiga. Omfattningen, ca 12 000–15 000 personer per säsong,

*Sillfiske i skärgården innanför Marstrand.
Akvarell av Fredrik Weinberg 1794 (detalj)*

är anmärkningsvärt stor inte minst med tanke på Sveriges ringa folk-
mängd. Man kan betrakta dem som ett exceptionellt och tidsbegränsat
undantag. (I slutet av 1800-talet kom en ny sillperiod i Bohuslän, vilket
också drog många vandringsarbetare, men omfattningen var då mindre än
på 1700-talet.)

De som arbetade på trankokerier och sillsalterier kom från de omgivande
regionerna. Det är svårt att påvisa områden i Västsverige överhuvudtaget,
där man *inte* gick på arbetsvandringar vid denna tid. Den 13 november år
1800 förklarade Älvsborgs landshövding Fredrik Lilljehorn i en skrivelse
till Kungliga Majestätet att hela länet hade haft ytterst stor hjälp av det
rika sillfisket i Bohuslän. ”Inte ett enda härad finns, där inte ett större eller
mindre antal har begagnat denna utväg till en lönande förtjänst.”

På lagens gränser

Lagstiftningen gav egentligen inte utrymme för tillfälliga arbeten och arbetsvandringar. 1739 års tjänstehjonestadga innebar i praktiken krav på årsanställning för de obesuttna grupperna. Den som inte kunde visa att han hade så kallat laga försvar – anställning eller försörjning – riskerade att bli tagen för lösdrivare och tvingas till krigsmakten eller tvångsarbete. Tjänstehjonelagstiftningen bör ses mot bakgrund av den stora bristen på tjänstefolk, men hade också andra syften: dels att hindra lösdriveri, dels att minska påfrestningarna på fattigvården.

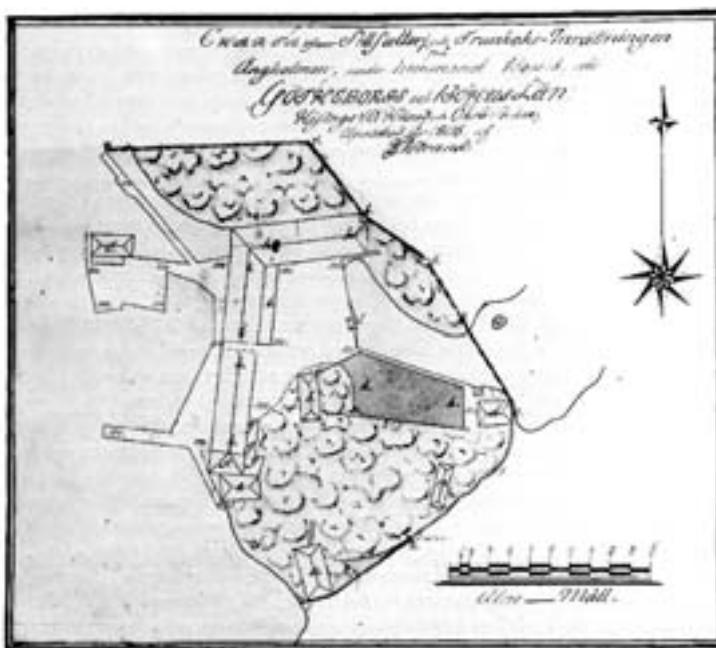
Behovet av tillfällig arbetskraft kom dock att sanktionera arbetsvandringar i många fall. Speciella förordningar som tillät befolkningen i en viss region att arbetsvandra förekom. De verkliga förhållandena visar dock att både arbetsfolket och arbetsgivarna ofta helt enkelt nonchalerade lagstiftningen, eftersom tillfälliga anställningar låg i båda parterers intresse. Myn-digheterna såg emellan fingrarna. 1700-talets sillindustri är ett belysande exempel på hur de samhällsekonomiska intressena vann över den starkt reglerade näringslivslagstiftningen.

Arbetet

Sillfisket 1750–1808 sammanföll med goda avsättningsmöjligheter på den internationella marknaden och god tillgång till investeringskapital, främst från de göteborgska handelsmännen. Under perioden femdubblades fiskarbefolkningen i de områden som mest berördes av fisket, framför allt från Orust och söderut. Därtill kommer ett stort antal arbetare och hantverkare som flyttade ut till skärgården till följd av sillindustrin.

Sillsalterier växte upp i utkanten av Göteborg, men så småningom kom de flesta anläggningar att ligga längre utanför staden. Av rensat från sillsaltningen och av sill som inte kunde saltas kokades silltran. Den fabriksmäs-siga trantillverkningen innebar en revolution, eftersom man nu kunde ta tillvara än större fångster. Tran användes som lysolja – och lär ha lyst upp gatorna i revolutionens Paris – men användes också i tvål- och såptillverkning och i garverier. Från och med 1780-talet ökade tranexporten lavinartat.

Säsongarbetarna bestod av tre yrkesgrupper: gälare, saltare och trankokare. Gälarna var kvinnor och unga pojkar som rensade sillen. Saltarna var män, liksom trankokarna. De ingick i arbetslag med ett preciserat antal arbetare ledda av en förman. Denne var ofta en arbetare som utmärkt sig

*Silsalteriet på Ångholmen, ritning från 1806.
Göteborgs landsarkivs kart- och ritningsamling*

genom att vara särskilt arbetsam och ordentlig, och därför fått i uppdrag att på sin hemort rekrytera ett arbetslag till nästa säsong. Arbets säsongen började när sillen gick till, vanligen i oktober–november, och pågick sedan cirka tre månader.

Hur stor var då den kontanta lönen? Några exempel: 1797 tjänade en saltare 15–20 riksdaler per säsong, medan gälarna fick nöja sig med 10–15 riksdaler. Trankokarna fick något bättre betalt. Dräng- och piglönerna vid samma tid var betydligt lägre. Från Halland finns uppgifter om att de låg på något över sex riksdaler per år för de bäst betalda drängarna och runt två för pigor. Speciellt för den kvinnliga arbetskraften var skillnaderna jämfört med pigtjänst stora.

Förutom den kontanta lönen utgick som naturaförmåner brännvin, i regel två supar per dag, samt troligtvis fri tillgång på färsk sill. Däremot

ingick inte fri kost i övrigt; säsongarbetarna brukade medföra proviant hemifrån som skulle räcka under den tid man var borta.

Arbetsförhållandena vid de olika anläggningarna var ganska likartade, eftersom ingen arbetsgivare vågade erbjuda sämre villkor än konkurrenterna. Bristen på arbetskraft gjorde att löneskillnaderna var små. Trots en reallöneökning under 1790-talet utgjorde inte lönekostnaderna mer än 5–8 % av den totala produktionskostnaden, för ägarna var det alltså en synnerligen lönsam verksamhet.

Strävsamhet och rationalitet

Schablonbilden av arbetsvandraren som vi möter i äldre skildringar och i den samtida debatten är en utfattig, ensamstående man ur landsbygdens lägsta sociala skikt, som dessutom oftast slarvade bort lönen på brännvin och lyxkonsumtion. För några år sedan genomförde jag en undersökning av ett femtiotal namngivna arbetsvandrare för att få svar på frågorna vilka de var och hur den kontanta lönen användes.

Jag utgick från arbetskontrakt för några arbetslag från 1780- och 90-talen. Sedan jag identifierat personerna tittade jag bland annat på social ställning. Det visade sig att det inte var de allra fattigaste som gick på arbetsvandringar. Andelen bönder dominerade framför övriga grupper, ungefär 60 % av individerna i undersökningen var bönder eller barn till bönder. Det rörde sig i samtliga fall om relativt fattiga småbrukare med små hemmansdelar. Bland de obesuttna dominerade de indelta soldaterna. Det fanns också några torpare men inga lägre obesuttna som backstugusittare eller inhysesshjon.

Jag ville också veta om individernas sociala ställning förändrades till följd av arbetsvandringarna. Undersökningen visar att så var fallet, flera höjde sin sociala status efter arbetsvandringen.

Säsongarbetet i Bohuslän gav en god kontant förtjänst. En etnologisk undersökning av Karin Utbult visar att den bofasta kustbefolkningen under perioden förändrade sitt konsumtionsmönster när de fick tillgång till kontanta medel. Bouppteckningar visar att man skaffade sig sidenkläder och silverföremål och moderniteter” som exempelvis porslin och fickur.

Genom att gå igenom arbetsvandrararnas bouppteckningar och se vad de ägde kunde jag se att så inte var fallet med dem. Förekomsten av moderna och lyxbetonade varor hos arbetsvandrararna, jämfört med kustbefolkningen

och i några referensområden i dels Göteborg och dels på landsbygden, är påfallande liten. När det gäller nymodigheter som porslin, kaffe- och te-serviser, speglar och gardiner samt statusföremål som silver visar undersökningsgruppen *lägre* siffror än genomsnittet, i flera fall de allra lägsta. Man kan därför utgå ifrån att förtjänsten inte användes till konsumtion i någon högre grad.

Det har ofta hävdats att arbetsvandringarna var betydelsefulla för spridningen av nya konsumtionsmönster och introducerandet av nya varor. När det gäller arbetsvandringarna i min undersökning kan man alltså konstatera att de inte var så intresserade av nymodigheter. Man kan fråga sig varför. Två möjliga förklaringar är att de antingen behövde förtjänsten från säsongarbetet för att klara livets nödtröft eller att de prioriterade investeringar framför konsumtion.

Det fanns ett tydligt drag av rationalitet i arbetsvandringarnas ekonomiska beteende. Lönen användes i första hand till mer bestående investeringar. En fjärdedel av personerna i undersökningen köpte gårdar och jord efter arbetsvandringen, vilket väl får betraktas som en stor andel. Både obesuttna och barn till obesuttna och bönder finns med bland dem. Inkomsten kunde fungera som en social språngbräda, som gjorde det möjligt att lämna tillvaron som obesuttna och bli bonde. En av tio individer i gruppen ägde sin jord vid tiden för arbetsvandringen; vid sin död var nära hälften självägande bönder. Tjänstefolk och andra som inte hade möjlighet att förvärva egen jord investerade ofta i kreatur. Det är också rimligt att anta att förtjänsten från arbetsvandringen räddade många som utan den skulle ha varit tvungna att gå ifrån sina gårdar.

Sammanfattningsvis kan man alltså konstatera att den bild av arbetsvandringarna som exempelvis Holmberg bidrog till att skapa är en myt. Istället var nog säsongarbetet just en "utväg till en lönande förtjänst", såsom landshövding Lilljehorn skriver.

